TORNA, TORNA, FRATRE

NICOLAE SARAMANDU

Lui Eugeniu Coşeriu, pentru contribuţia sa
la interpretarea pasajului din Theophylactus

Cunoscut învăţaţilor încă de la începutul secolului al XVI-lea[1], pasajul din *Istoriile* lui Theophylactus Simocatta (operă scrisă de cronicarul bizantin pe la anul 630) în care apar cuvintele τόρνα, τόρνα a constituit obiectul unei îndelungate controverse.

După cum se ştie, împrejurarea în care au fost rostite cuvintele în discuţie o reprezintă o expediţie din anul 587 a armatei bizantine conduse de generalul Comentiolus în munţii Haemus (Tracia) împotriva avarilor; succesul expediţiei a fost compromis de un incident:

„ἔν τι τῶν ὑποζυγίων τὸν ἐπικείμενον παραπέρριψε φόρτον· συνέτυχε δὲ τὸν κεκτημένον εἰς τὸ πρόσω βαδίζειν· οἱ δὲ παρεπόμενοι καὶ ὁρῶντες τὸ νωτοφόρον ζῶον τὰ ἐπικείμενα πῶς αὐπῷ ἐπισυρόμενον ἀκοσμότερον εἰς τοὐπίσω τραπέσθαι τόν δεσπότην ἐκέλευον, τό τε σκευοφόρον ζῶον ἐπανορθοῦσθαι τοῦ πλημμελήματος· τοῦτό τοι τῆς ἀταξίας γέγονεν αἴτιον καὶ τὴν εἰς τοὐπίσω παλίρροιαν αὐτοματίζεται· παρηχεῖται γὰρ τοῖς πολλοῖς ἡ φωνή, καὶ παράσημον ἦν τὸ λεγόμενον, καὶ φυγὴν ἐδόκει δηλοῦν, ὡς οἷα τῶν πολεμίων ἐπιφανέντων ἀθρόον αὐτοῖς καὶ παρακλεψάντων τὴν δόκησιν· μεγίστου δὲ συμπεσόντος τῷ στρατεύματι θρύλλου, θροῦς παρ᾽ αὐτῶν πολὺς ἐπανίσταται, παλινοσεῖν τε ἐβόα πᾶς γεγωνὼς διαπρύσιον, ἐπιχωρίῳ τε γλώττῃ εἰς τοὐπίσω τραπέσθαι ἄλλος ἄλλῳ προσέταττεν, «τόρνα,τόρνα» μετὰ μεγίστου ταραχοῦ φθεγγόμενοi, οἷα νυκτομαχίας τινὸς ἐνδημούσης ἀδοκήτως αὐτοῖς”[2].

În timpul marşului nocturn, ,,unul din animalele de povară şi-a scuturat sarcina de pe el. Se întâmplase însă ca stăpânul lui să meargă înainte. Dar cei care veneau în urmă şi vedeau animalul de povară târând în dezordine sarcina după el, îi strigară stăpânului să se întoarcă şi să îndrepte povara de pe animal. Ei bine, acest lucru a fost pricina tulburării ordinii în oştire şi a făcut să înceapă fuga înapoi, căci strigătul sună cunoscut mulţimii: cele spuse erau şi un semnal şi păreau să însemne

[1] Cf. Coseriu 1983: 21, Černjak 1992: 98.

[2] Theophylacti Simocattae *Historiae*, II, 15, 6–9, ed. De Boor, Leipzig, 1887; cf. FHDR 1970: 538.

FD, XX–XXI,Bucureşti, 2001–2002, p. 233–251

BDD-A15227 © 2001-2002 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-27 05:57:16 UTC)

fugă, ca şi cum duşmanii s-ar fi ivit în apropiere de ei mai repede decât orice închipuire. S-a produs o foarte mare învălmăşeală în oştire şi mult zgomot; toţi ţipau tare şi se îndemnau unul pe altul să se întoarcă strigând cu mare tulburare în limba ţării *torna, torna*, ca şi cum li s-ar fi ivit pe neaşteptate o luptă în timpul nopţii”[3].

La aproape două secole după Theophylactus, aceeaşi întâmplare e relatată mai concentrat de un alt cronicar bizantin, Theophanes Confessor, în textul căruia (*Chronographia*, scrisă pe la 810–814) apare τόρνα, τόρνα, φράτρε:

„ἑνὸς γὰρ ζώον τὸν φόρτον διαστρέψαντος, ἕτερος τὸν δεσπότην τοῦ ζώου προσφωνεῖ τὸν φόρτον ἀνορθῶσαι τῇ πατρῴᾳ φωνῇ· «τόρνα, τόρνα, φράτερ». Καὶ ὁ μὲν κύριος τῆς ἡμιόνου τὴν φωνὴν οὐκ ἠσθάνετο, οἱ δὲ λαοὶ ἀκούσαντες καὶ τοὺς πολεμίους ἐπιστῆναι αὐτοῖς ὑπονοήσαντες εἰς φυγὸν ἐτράπησαν, «τόρνα, τόρνα» μεγίσαις φωναῖς ἀνακράζοντες”[4].

„Un animal de povară aruncase sarcina de pe el şi cineva i-a strigat stăpânului animalului să îndrepte sarcina, zicându-i în limba părintească: *torna, torna, fratre*. Stăpânul catârului nu a auzit strigătul, dar oamenii l-au auzit şi, crezând că sunt înfrânţi de duşmani, o luară la fugă, strigând în gura mare: *torna*, *torna*”[5].

Johann Thunmann, care la 1774 a comentat textul lui Theophanes, vedea în *torna, torna, fratre* o probă de limbă românească: „Spre sfârşitul secolului al VI-lea se vorbea deja în Tracia românește”[6]. „Nu poate fi vreo îndoială că limba în care s-a rostit acest strigăt era limba locuitorilor Haemusului sau ai Traciei”[7], aceştia fiind traci romanizaţi. Ulterior, opiniile învăţaţilor – istorici şi filologi – au început să se deosebească, disputa continuând până în zilele noastre.

Punctul de vedere conform căruia *torna, torna, fratre* reprezintă, la anul 587, o probă de limbă românească, atestând romanizarea Traciei şi prezenţa localnicilor romanizaţi în armata bizantină, a fost susţinut la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi în secolul al XIX-lea de o serie întreagă de istorici şi filologi, atât români cât şi străini, printre care F. J. Sulzer (1781), Gh. Şincai (1853), W. Tomaschek (1869), R. Roesler (1871), C. Jireček (1876), A. D. Xenopol (1885), B. P. Hasdeu (1892). În ultimele decenii ale secolului al XIX-lea apare un alt punct de vedere, anume că, în cazul cuvintelor amintite, ar fi vorba nu de limba română, ci de limba latină.

[3] Pentru traducerea românească, cf. Philippide 1925: 505, FDHR 1970: 539.

[4] Theophanis *Chronographia*, I, Anno 6079 (587), 14–19, ed. De Boor, Leipzig, 1883; cf. FHDR 1970: 604.

[5] Pentru traducerea românească, cf. Philippide 1925: 505–506, FDHR 1970: 605.

[6] Thunmann 1774: 341 ("Gegen das Ende des sechsten Jahrhunderts sprach man schon in Thracien Wlachisch").

[7] Thunmann 1774: 342. „Locuitorii traci ai Tesaliei, ai Macedoniei şi ai Traciei propriu-zise au început să vorbească, după cât se pare, foarte devreme limba romanilor, stăpânii lor” (Thunmann 1774: 339–340).

BDD-A15227 © 2001-2002 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-27 05:57:16 UTC)

În acest sens s-au pronunțat J. L. Pić (1880), J. Jung (1881), A. Budinszky (1881), D. Onciul (1885)[8].

După ce, în 1876, văzuse în *torna, torna, fratre* „prima urmă de limbă românească”[9], C. Jireček îşi schimbă ulterior părerea, susținând în 1893 că aceste cuvinte reprezintă simpli termeni latineşti de comandă militară folosiți în armata bizantină, nefiind o dovadă pentru prezența unei populații romanizate în Tracia şi nici pentru începuturile limbii române[10]. Acest punct de vedere a fost împărtăşit în prima jumătate a secolului al XX-lea de O. Densusianu (1901), D. Russo (1912), P. Mutafčief (1938), F. Lot (1946)[11].

Deşi constată că *turnare* are în limba veche şi în aromână sensul „a întoarce”, O. Densusianu afirmă că *torna*, fiind „un cuvânt din limbajul oficial al armatei bizantine [...], nu mai poate fi socotit ca un cuvânt românesc, ci trebuie considerat pur şi simplu ca un termen de comandă din latina epocii bizantine”[12]; urmează o trimitere la contribuția din 1893 a lui C. Jireček.

N. Iorga (1905) a sesizat cel dintâi „dualitatea” lui *torna* în textul lui Theophylactus: strigătul adresat stăpânului animalului de povară „în limba locului” de către cei din preajmă a fost înțeles greşit de ceilalți soldați datorită „asemănării” cu termenul militar latinesc de comandă, fapt care a provocat incidentul[13]. Istoricul român îi consideră pe oşteni traci romanizați, vorbind între ei „în limba părintească”[14], aşa cum spune Theophanes.

Foarte hotărât s-a pronunțat Al. Philippide (1925) împotriva opiniei lui C. Jireček (1893). Fără să-l amintească pe N. Iorga, Al. Philippide consideră că *torna* nu trebuie înțeles exclusiv ca termen militar de comandă, căci era totodată un cuvânt „din limba țării, din limba locului”: „Armata, dacă a înțeles rău cuvântul *torna*, ca şi cum ar fi fost vorba că trebuie să se întoarcă cineva să fugă, l-a înțeles ca un cuvânt din limba țării, din limba locului, căci doar Theophylactos spune lămurit că «toți strigau cât îi ținea gura şi se îndemnau unul pe altul să se întoarcă, răcnind cu mare tulburare *în limba țării:* ***retorna***»”[15]. Arătând că „înainte de anul

[8] Pentru istoricul opiniilor, cf. Mihăescu 1976: 25–28.

[9] Jireček 1878: 112 („die erste Spur des Rumänischen”).

[10] Jireček 1893: 98–99; cf. şi Jireček 1901:18.

[11] Cf. Mihăescu 1976: 27–28.

[12] Densusianu 1901: 390.

[13] „Într-o regiune foarte aproape de Haemus, unde se găsesc nume romanice precum Kalvumuntis (calvos montes), unul dintre soldații retraşi din cel mai apropiat ținut primejduit strigă «în limba locului» (ἐπιχωρίῳ τε γλώττῃ) unui camarad care-şi pierduse bagajul «retorna» sau «torna, fratre»; datorită asemănării cu unul din termenii latineşti obişnuiți de comandă, strigătul e înțeles greşit şi oastea, de teama unui duşman ivit pe neaşteptate, se risipeşte prin văi” (Iorga 1905: 106).

[14] Cf. N. Iorga, *Istoria românilor*, II, Bucureşti, 1936, p. 249.

[15] Philippide 1925: 508 (nota). „Dar se pare că Jireček n-a cetit pagina întreagă a descripției din Theophylactos şi Theophanes. Acolo se vede lămurit că n-avem a face cu un termin de comandă, căci *un soldat s-a adresat unui camarad al său cu vorbele* ***retorna*** *ori* ***torna, torna, fratre****, pentru a-l face atent asupra faptului că s-a deranjat sarcina de pe spatele unui animal şi că trebuie să se*

BDD-A15227 © 2001-2002 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-27 05:57:16 UTC)

600 grosul armatelor bizantine era format din barbari mercenari şi din populaţia romanică a Peninsulei Balcanice" şi că „armata despre care se vorbeşte în aceste pasaje [din Theophylactus şi Theophanes] opera în părţile de răsărit ale muntelui Haemus *pe teritoriu thrac romanizat*" [subl. n.], Al. Philippide afirmă că „nimic nu este mai natural decât a conchide, cum au făcut toţi înainte de Jireček, că vorbele *torna, retorna, fratre* sunt cuvinte româneşti din veacul al şaselea"[16].

Şi alţi învăţaţi au considerat, ulterior, că *torna, torna, fratre* aparţineau limbii populaţiei locale romanizate, care furniza soldaţi armatei bizantine: R. Vulpe (1938), C. Popa-Lisseanu (1940), G. I. Brătianu (1942), dintre români, iar dintre străini, H. Ziliacus (1935).

Într-o contribuţie din 1938, istoricul grec G. Kolias a luat în discuţie termenii ἐπιχώριος γλῶσσα „limba locului, limba ţării" (Theophylactus) şi πάτριος φωνή „limba părintească, limba strămoşească" (Theophanes), arătând că prin expresiile în cauză „bizantinii înţelegeau, de fapt, limba oficială a Imperiului, adică limba latină în general, şi nu limba ţării sau a regiunii unde se găsea la anul 586 armata bizantină, deci nu limba latină sau romanică din Tracia"[17]. Folosind expresiile *epihorios glossa* şi *patrios fonē* cei doi cronicari bizantini „nu făceau decât să indice proveniența latină a lui *torna*, *torna*, *fratre* şi nimic mai mult", de unde rezultă că pasajele în discuţie din Theophylactus şi Theophanes „nu reprezintă o probă pentru prezenţa unei populaţii romanizate în Tracia sau în armata bizantină şi nici pentru primele manifestări ale limbii române"[18]. Acest punct de vedere a fost împărtăşit ulterior de M. Gyóni (1942), C. Tagliavini (1952), V. Beševliev (1964;1970) şi H. Mihăescu (1976).

Interpretările date, pe de o parte, cuvintelor τόρνα, τόρνα, φράτρε şi, pe de altă parte, expresiilor ἐπιχώριος γλῶσσα et πάτριος φωνή au fost readuse în discuţie în 1956 de Petre Ş. Năsturel.

În legătură cu *torna, torna,* Petre Ş. Năsturel aminteşte cele două teze opuse – a) cuvintele reprezintă „cele mai vechi urme de limbă românească şi dovedesc romanitatea Traciei în veacul al VI-lea"; b) cuvintele nu reprezintă „nici cea mai veche mărturie de limbă românească, nici o dovadă a caracterului roman al Traciei de pe atunci", fiind vorba de „un cuvânt ostăşesc de poruncă întrebuinţat în armata bizantină, după cum îl găsim alături de multe altele în *Strategikon*-ul zis al împăratului Mauriciu şi însemnând «înapoi, stânga împrejur» şi nimic altceva" – şi consideră că „amândouă tezele au părţi pozitive". Împăcând cele două puncte de vedere, Petre Ş. Năsturel, fără să menţioneze interpretarea similară dată de N. Iorga

întoarcă s-o îndrepte cum se cade. Apoi acolo se spune lămurit că soldatul s-a adresat camaradului său *în limba ţării, în limba din partea locului* [...] cum zice Theophylactos, *în limba părintească* [...] cum zice Theofanes" (Philippide 1925: 507).

[16] Philippide 1925: 508 (nota).

[17] Kolias 1938 (apud Mihăescu 1976: 28).

[18] Cf. Kolias 1938 (apud Mihăescu 1976: 30).

BDD-A15227 © 2001-2002 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-27 05:57:16 UTC)

şi de Al. Philippide (vezi *supra*), arată că *torna* era atât „un termen viu" în graiul însoţitorilor catârgiului, cât şi un termen militar de comandă în armata bizantină, cele două cuvinte „sunând aproape la fel": „Ca să ne rezumăm părerea, cuvântul spus catârgiului era un termen viu, din graiul însoţitorilor lui, sunând aproape la fel cu cuvântul *torna* din terminologia de comandă a armatei bizantine"[19].

„Preciziunea povestirii lui Teofilact nu a fost până acum luată în seamă aşa cum trebuie. Totuşi reiese clar din aceste rânduri: 1) că cuvântul întrebuinţat de însoţitorii stăpânului catârului nu era chiar acelaşi cu cuvântul pe care oştenii şi-au închipuit că-l aud şi 2) că, pe când în gura tovarăşilor lui cuvântul însemna doar «întoarce-te», εἰς τοὐπίσω τραπέσθαι, aşa cum susţin cu bună dreptate mai toţi cercetătorii români, în schimb cuvântul aşa cum l-au înţeles ostaşii însemna «înapoi, la stânga împrejur», precum şi-au dat seama tot cu bună dreptate Jireček şi alţi învăţaţi, fiind, prin urmare, după chiar mărturia *Strategikon*-ului aşa-zis al împăratului Mauriciu, un cuvânt din graiul oştirilor bizantine"[20].

Referitor la *fratre*, care nu există la Theophilactus, dar apare la Theophanes, Petre Ş. Năsturel îşi însuşeşte părerea exprimată de Franz Dölger (1940), care a arătat că oştenii bizantini obişnuiau a se numi între ei *frater*; fiind de acord cu M. Gyóni (1942) că Theophanes „a strecurat în povestire un cuvânt întrebuinţat pe vremea sa", istoricul român consideră că „acest cuvânt trebuie să fie o formă din limba romanică de răsărit"[21].

În ceea ce priveşte expresiile ἐπιχώριος γλῶσσα şi πάτριος φωνή, Petre Ş. Năsturel redă opiniile bizantinologilor G. Kolias şi M. Gyóni, care au arătat că ἐπιχώριος şi πάτριος sunt termeni sinonimi, însemnând „pe latineşte", şi nu „băştinaş, din partea locului", respectiv „părintesc"; el consideră însă că această interpretare se aplică numai în cazul oştenilor care au preluat termenul rostit de însoţitorii catârgiului şi cărora *torna* le-a sunat „asemănător" termenului militar de comandă. Pe catârgiu şi pe însoţitorii lui, pentru care *torna* „era un cuvânt din graiul lor", istoricul român îi separă de oşteni, cărora *torna* le-a sunat ca un termen militar de comandă. Cei dintâi (adică nu oştenii) „făceau parte din aşa-zisul τοῦλδον, care cuprindea samarele, slugile şi vitele de povară. Măcar ei erau băştinaşi, în sensul larg al cuvântului [...]; ei făceau parte din *latinitatea răsăriteană din veacul al VI-lea*"[22]. [subl. n.].

„Reiese din aceasta în chip limpede şi cu totul neîndoielnic că cel puţin pentru catârgiu şi pentru tovarăşii lui vorba *torna* era *un cuvânt din graiul lor* [subl. n.] – la fel cu siguranţă şi φράτρε – pe când la urechile şi în gura oştenilor apărea, cum dovedeşte *Strategikon*-ul, ca un cuvânt ostăşesc de poruncă. [...]. Cu alte

[19] Năsturel 1956: 181.
[20] *Ibidem*.
[21] Năsturel 1956: 184.
[22] Năsturel 1956: 185.

BDD-A15227 © 2001-2002 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-27 05:57:16 UTC)

cuvinte, chiar dacă oastea nu a fost alcătuită din băştinaşi, se aflau împreună cu ea *oameni care vorbeau o limbă romanică*"[23] [subl. n.].

Precizăm aici că dubla semnificaţie a lui *torna* – cuvânt în graiul populaţiei locale romanizate şi termen latinesc militar de comandă – a fost sesizată în 1939 de istoricul grec A. Keramopoulos, pe care Petre Ş. Năsturel nu-l menţionează (lucrarea acestuia fiindu-i, se pare, necunoscută). A. Keramopoulos adaugă, în sprijinul interpretării sale, termenul *frater* (*fratre*), care, „probând familiaritatea camarazilor, interzice, aici, ideea unui termen militar de comandă"[24].

Analizând exemplele extrase de G. Kolias şi M. Gyóni din alţi autori bizantini pentru a dovedi că *epihorios glossa* şi *patrios fonē* înseamnă „în limba latină", „pe latineşte", Petre Ş. Năsturel observă că, în textele citate, expresiile „sunt însoţite de lămurirea că romeii (romanii) obişnuiesc a spune aşa la cutare cuvânt, în schimb această precizare lipseşte cu totul din textele lui Teofilactus şi Teofanes, încât s-ar putea ca vechea interpretare «în limba băştinaşilor», «în limba părintească» să fie cea mai bună"[25]. După cum se ştie, „vechea interpretare" considera că armata care acţiona în Haemus (Tracia) era în întregime alcătuită din localnici, adică din populaţia autohtonă romanizată, întemeindu-se pe faptul că cei doi cronicari bizantini, Theophylactus şi Theophanes, înţelegeau prin *epihorios glossa* şi, respectiv, *patrios fonē* tocmai limba vorbită de localnici, nu limba latină în general.

Τόρνα „era un cuvânt viu din graiul populaţiei romanice răsăritene şi poate fi socotit ca cea mai veche urmă de limbă străromână; la fel ca şi φράτρε. Dar tot atunci se păstra în armata bizantină acelaşi cuvânt cu înţelesul de «înapoi», «stânga împrejur», ceea ce a amăgit pe oştenii lui Comentiolus, punându-i pe fugă"[26].

Aşadar, Petre Ş. Năsturel consideră că *torna* era: a) un cuvânt viu în graiul localnicilor, adică pentru catârgiu şi însoţitorii lui, care făceau parte din τοῦλδον (trupele auxiliare recrutate de bizantini la faţa locului), b) un termen latinesc de comandă militară, pentru ostaşi, şi că prin *epihorios glossa*, *patrios fonē* se înţelege: a) „limba locului", „limba părintească", în cazul localnicilor, adică al populaţiei locale romanizate (din care se recrutau trupele auxiliare), b) limba latină, în cazul ostaşilor (dar şi „limba locului, „limba părintească", în cazul în care ostaşii erau, de asemenea, recrutaţi din populaţia locală romanizată).

În 1960 Al. Rosetti îşi însuşeşte punctul de vedere exprimat de Al. Philippide în 1925 şi susţinut ulterior, cu argumente suplimentare, de Petre Ş. Năsturel (1956): „*Torna, torna, fratre* aparţin, deci, limbii române; ei corespund unor termeni latini de comandă din armata bizantină. Cronicarii bizantini amintiţi ne dau, prin urmare,

[23] *Ibidem*.
[24] Keramopoulos 1939: 40, nota.
[25] Năsturel 1956: 185, nota 2.
[26] Năsturel 1956: 186.

BDD-A15227 © 2001-2002 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-27 05:57:16 UTC)

o informație prețioasă asupra limbii populației romanizate de la sudul Dunării, ce era să devină limba română”[27].

Într-un articol din 1964, I. Glodariu aderă la punctul de vedere exprimat de Petre Ş. Năsturel cu privire la armata bizantină, care era alcătuită, pe de o parte, din combatanți (soldați) şi, pe de altă parte, din trupe auxiliare, de necombatanți, aşa-numitul τοῦλδον: aceste trupe erau formate „din oameni care transportau bagajele armatei, rechiziționați cu acest scop şi, în sens[ul] larg al cuvântului, *erau localnici*” [subl. n.][28]. *Torna* era un termen latinesc de comandă militară, fiind în acelaşi timp „un cuvânt din graiul viu al populației băştinaşe”[29], din rândul căreia se recrutau trupele auxiliare: „e cert că cei din jur l-au interpretat ca «întoarce-te», dacă nu erau soldați (şi termenul folosit de Theophanes ne face să credem că nu erau), sau ca «stânga-mprejur», dacă erau ostaşi”[30]. În φράτρε (în loc de φράτερ) I. Glodariu vede o „verigă sigură între lat. *frater* şi rom. *frate*”; existența acestei forme „e chiar de presupus, firească, pentru o asemenea epocă în latina vulgară vorbită în Balcani”[31]. În legătură cu ἐπιχώριος şi πάτριος, care, după unii, ar însemna „băştinaş”, respectiv „părintesc”, iar după alții „pe latineşte”, I. Glodariu consideră că aceste cuvinte au ambele sensuri şi, fiind vorba de traci romanizați, ele sunt sinonime. Expresia *torna, torna, fratre* aparține „limbii latine populare vorbite în Peninsula Balcanică” şi „vine, alături de alte mărturii, în sprijinul tezei romanizării populației balcanice (cu deosebire traci) către sfârşitul secolului VI”[32].

În 1976, H. Mihăescu intervine în discuția despre *torna, torna fratre*, înscriindu-se, în general, în direcția ilustrată de C. Jireček (1893), ulterior, printre alții, de O. Densusianu (1901), dar îndeosebi de G. Kolias (1938) şi M. Gyóni (1942). După opinia lui H. Mihăescu aceşti din urmă doi autori au adus argumente convingătoare în sprijinul punctului de vedere că *torna, torna, fratre* nu atestă romanizarea Traciei (existența unei populații locale romanizate), nici prezența unor

[27] Rosetti 1960: 468. „Aşadar, termenii de mai sus aparțineau limbii populației romanizate, adică limbii române în devenire, după cum au susținut mai demult unii cercetători şi, printre ei, A. Philippide, care a dat traducerea românească a pasajelor respective, însoțită de un comentariu convingător. Termenii coincid cu termenii omonimi sau foarte apropiați din limba latină, şi de aceea ei au provocat panică în împrejurarea amintită”. Autorul adaugă în notă că, adoptând interpretarea lui A. Philippide, o abandonează pe cea a lui O. Densusianu, „care susține că termenii în discuție erau termeni latini de comandă şi deci nu aparțin limbii române” (*ibid*.).

[28] Glodariu 1964: 484.

[29] Glodariu 1964: 486.

[30] Glodariu 1964: 487.

[31] Glodariu 1964: 486.

[32] Glodariu 1964: 487. „În legătură cu atribuirea expresiei limbii române (străromâne) sau limbii latine, trebuie aleasă cea de a doua soluție. E cam riscant să se vorbească încă din sec. VI de străromână. Expresia aparține fără îndoială limbii latine populare vorbite în Peninsula Balcanică” (*ibid*.). „Autohtonii încadrați în τοῦλδον e firesc să vorbească o limbă romanică” (Glodariu 1964: 485).

BDD-A15227 © 2001-2002 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-27 05:57:16 UTC)

localnici (autohtoni) romanizaţi în armata bizantină, şi nu reprezintă începuturile limbii române.

În legătură cu ἐπιχώριος γλῶσσα şi πάτριος φωνή, H. Mihăescu acceptă punctul de vedere susţinut de „specialistul grec G. Kolias", care, cu exemple din autori bizantini ilustrând perioada cuprinsă între secolele al III-lea şi al VI-lea, „a demonstrat" că prin aceste expresii „bizantinii înţelegeau, de fapt, limba oficială a Imperiului, adică limba latină în general şi nu limba ţării sau a regiunii unde se găsea la anul 586 armata bizantină, adică limba latină sau romanică din Tracia"[33].

H. Mihăescu menţionează punctul de vedere diferit, exprimat de Petre Ş. Năsturel cu privire la *torna* (pe care îl redă astfel: „Cuvântul *torna* făcea parte din latina vorbită, fiind în acelaşi timp un termen militar intrat în greaca bizantină"[34]), dar nu reţine observaţia acestuia că prin ἐπιχώριος γλῶσσα în textul lui Theophylactus şi πάτριος φωνή în textul lui Theophanes se înţelege nu limba latină în general, limba oficială a imperiului, ci, tocmai, *limba locului*, a regiunii unde se găsea armata bizantină la anul 587 (Tracia), limba vorbită de populaţia locală romanizată, din rândurile căreia se recrutau trupele auxiliare (τοῦλδον)[35].

Urmând părerea lui F. Dölger (1940) şi A. Mócsy (1959), că soldaţii bizantini obişnuiau a se numi între ei *frater*, H. Mihăescu arată că termenul se folosea în context informal, cu valoare afectivă, şi că nu apare niciodată în textele bizantine ca termen militar, ca termen tehnic specializat în armată. Ca urmare, bizantinologul român pune la îndoială temeinicia opiniei – exprimată, printre alţii, de G. Kolias – „după care *torna, torna, fratre* erau termeni de comandă şi nimic mai mult. De fapt, erau cuvinte din limba vorbită"[36]. Totuşi, după părerea autorului, aceste cuvinte „nu probează romanizarea Traciei, căci armata era tot timpul în mişcare"[37].

Considerând că *torna, torna, fratre* sunt termeni latineşti aparţinând limbii vorbite (*torna* fiind, totodată, şi un termen militar de comandă în armata bizantină), H. Mihăescu este de părere că „cuvintele în cauză nu constituie o probă a prezenţei în Tracia a unei populaţii romanizate. Această provincie se găsea în sfera de

[33] Mihăescu 1976: 28. Prin contribuţia lui G. Kolias s-ar fi produs „une breche profonde dans l'ancienne conception" (*ibid*.).

[34] Mihăescu 1976: 30. Apoi rezumă expunerea lui Petre Ş. Năsturel: „Soldatul lui Comentiolus i s-a adresat camaradului său de arme în latină, ceea ce înseamnă că existau în această armată autohtoni care vorbeau această limbă. În concluzie, *torna, torna, fratre* sunt cuvinte ale latinei orientale, reprezentând prima manifestare cunoscută a limbii române" (Mihăescu 1976: 31).

[35] H. Mihăescu nu face nici o referire la τοῦλδον; totodată ignoră contribuţia lui I. Glodariu, care, în general, este de acord cu opiniile lui Petre Ş. Năsturel.

[36] H. Mihăescu 1976: 34. În sprijinul acestei opinii, H. Mihăescu aduce următorul argument: „Nicăieri, după Theophanes, adică după anul 815 şi până în greaca modernă, nu se întâlnesc cuvintele *torna, torna, fratre*, împrejurare care le întăreşte individualitatea şi ne determină să le considerăm drept originale, ca o formulă la îndemâna persoanelor care vorbeau latina, şi nu ca împrumuturi din latină intrate în limba greacă" (Mihăescu 1976: 34–35).

[37] Mihăescu 1976: 35; „ar însemna că forţăm uşi deschise afirmând că în secolul al VI-lea latina era limba oficială a armatei bizantine, în care existau soldaţi ce vorbeau această limbă" (*ibid*).

BDD-A15227 © 2001-2002 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-27 05:57:16 UTC)

influenţă a culturii greceşti şi ne-a transmis un număr mult mai mare de inscripţii greceşti decât latineşti. [...] Romanizarea [...] nu a pătruns decât sporadic în Tracia şi Macedonia. Aici populaţiile autohtone s-au menţinut de-a lungul mai multor secole şi nu au fost complet asimilate decât după colonizarea slavilor”[38].

La întrebarea dacă *torna, torna, fratre* reprezintă „cel mai vechi document de limbă românească”, H. Mihăescu răspunde cu scepticism: „Ar fi, cu siguranţă, temerar să vedem în două sau trei cuvinte latineşti un început de limbă romanică”[39].

În schimb, G. Ivănescu (1980) consideră că „primele indicaţii despre limba română ca limbă aparte sunt din secolul al VI-lea”[40], întemeindu-se tocmai pe textele în discuţie, transmise de Theophylactus şi Theophanes. Învăţatul ieşean îl aminteşte pe Al. Philippide, care a arătat „că cei doi cronicari bizantini vorbeau nu numai de comenzi militare, ci şi de cuvinte spuse «în limba locului» sau «în limba părintească»”[41], şi acceptă, în acest sens, opinia lui Petre Ş. Năsturel[42].

În 1983, E. Coşeriu comentează textul lui Theophylactus, pornind de la „soluţia întemeiată” prezentată de Petre Ş. Năsturel (1956) şi, cu peste 50 de ani înaintea acestuia, de N. Iorga (1905), „care admite două τόρνα, sunând identic sau aproximativ la fel, cu înţeles diferit şi funcţie diferită în text”[43]: pe de o parte, cuvântul rostit de soldaţii care au participat nemijlocit la întâmplarea cu animalul de povară povestită de Theophylactus si Theophanes (τόρνα[1]) şi, pe de altă parte, cuvântul înţeles mai întâi de către ceilalţi soldaţi ca τόρνα, un termen de comandă latinesc curent în armata bizantină a timpului (τόρνα[2]).

„Şi nu poate fi nici o îndoială că numai o asemenea soluţie este raţională şi justificată, pentru că numai o soluţie care admite dublul înţeles ia în consideraţie cum se cuvine ceea ce se spune în textele greceşti, îndeosebi la Theophylactus. Soluţiile orientate altfel, care admit un singur τόρνα, fără dublu înţeles, care rămân adică la simpla literă a textului, sunt din capul locului îndoielnice, indiferent dacă se vede în τόρνα *numai* un cuvânt românesc (respectiv, «protoromânesc» ori «latinesc vulgar») sau *numai* un termen de comandă latinesc al armatei bizantine, căci ele nu iau în consideraţie, în mod exact şi fără prejudecăţi, tocmai conţinutul celor două texte greceşti”[44].

[38] Mihăescu 1976: 31–32.

[39] Mihăescu 1976: 35.

[40] Ivănescu 1980: 177.

[41] Ivănescu 1980: 178.

[42] G. Ivănescu îşi încheiase lucrarea cu câţiva ani înainte de data publicării (1980), fapt care explică lipsa referirilor la contribuţia din 1976 a lui H. Mihăescu.

[43] Coseriu 1983: 21. La Petre Ş. Năsturel era vorba, pe de o parte, de „cuvântul întrebuinţat de însoţitorii stăpânului catârului” şi, pe de altă parte, de „cuvântul pe care oştenii şi-au închipuit că-l aud”, „aşa cum l-au înţeles oştenii”, vezi *supra*, p. 237 şi notele 20, 21.

[44] Coseriu 1983: 21–22.

BDD-A15227 © 2001-2002 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-27 05:57:16 UTC)

În legătură cu întregul înțeles al textului lui Theophylactus, E. Coşeriu consideră că, „aşa cum au văzut Iorga şi Năsturel, este vorba de descrierea unei neînțelegeri determinate de conținut, cu urmarea sa: un cuvânt este s p u s cu un anumit conținut (εἰς τοὐπίσω τραπέσθαι) [«să se întoarcă»] şi este î n ț e l e s cu alt conținut (φυγὴν ἐδόκει δηλοῦν) [«părea să însemne (îndemn la) fugă»]”[45].

Înainte de a se ocupa în amănunt de τόρνα, E. Coşeriu se referă la ἐπι χώρι ος γλῶσσα despre care G. Kolias (1938) a susținut că înseamnă la Theophylactus pur şi simplu „pe latineşte” (în limba latină). E. Coşeriu arată că autorul grec face o confuzie între ceea ce expresia în cauză d e s e m n e a z ă (î n s e a m n ă) şi ceea ce ea s e m n i f i c ă, adică între *desemnare* (*înțeles*) (germ. *Bedeutung*) şi *semnificație* (germ. *Bezeichnung*, „conținutul dat într-o anumită limbă cu referentul obiectiv”). Termenul ἐπι χώρι ος „î n s e a m n ă numai «autohton, local, al locului, propriu unui ținut» şi nu poate identifica în sine o anumită limbă”, dar poate s ă s e m n i f i c e o anumită limbă, chiar fără alt adaos, „dacă e vorba de o anumită țară, de cuvinte concrete din limba respectivă”[46].

E. Coşeriu observă că în exemplele date de G. Kolias din Dion Cassius (secolul al III-lea) şi împăratul Iulian (secolul al IV-lea), ἐπι χώρι ος califică cuvinte latineşti numite ca atare (*collegia*, *panni*, *modii*), eventual opuse în mod expres cuvintelor greceşti (τὰ ἑταιρικὰ κολλήγια ἐπιχώριος καλούμενα „asociațiile numite *collegia* în limba locului”: grec. τὰ ἑταιρικά – lat. *collegia*); în alte contexte, ca în cazul exemplelor date de G. Kolias din Theophylactus, apare un „identificator” chiar pentru limba latină, de exemplu τῶν Ῥομαίων „(limba latină) a romanilor”[47]. „Acolo însă unde Theophylactus foloseşte ἐπι χώρι ος γλῶσσα fără adaos, expresia se referă în mod necesar numai la limba ținutului sau a persoanelor despre care e vorba de fiecare dată. Această limbă poate fi chiar latina, dar nu «in abstracto» (ca nelocalizată), ci tocmai limba ținutului sau a persoanelor despre care este vorba de fiecare dată”[48].

În legătură cu *torna*, E. Coşeriu consideră că Theophylactus se referă nu la două, ci la trei exprimări: a) cuvântul strigat stăpânului animalului de povară de

[45] Coseriu 1983: 23.

[46] Coseriu 1983: 22.

[47] Acest lucru a fost obsevat şi de Năsturel 1956: 185, nota 2 (vezi *supra*, p. 238 şi nota 25). Autorul nu-l aminteşte aici pe H. Mihăescu (1976), care împărtăşeşte punctul de vedere al lui G. Kolias; de altfel, E. Coseriu nu ia în considerație contribuția lui H. Mihăescu, pe care nici nu o menționează.

[48] Coseriu 1983: 22. „Este, fără îndoială, posibil şi chiar probabil că Theophylactus a identificat limba soldaților, pe care el o numeşte ἐπιχώριος, cu latina” (Coseriu 1983: 23). Aceasta e, însă, o problemă *filologică* („la ce limbă se gândea Theophylactus?”), pe când problema de rezolvat e una *lingvistică* (anume „care era sub aspect obiectiv-istoric limba la care se referă Theophylactus cu al său ἐπιχώριος?”) (*ibid.*). Însă această problemă „nu e deloc nevoie să se pună pentru τόρνα[2] (*se ştie* că limba resperctivă era latina) şi se poate pune nu pentru un τόρνα general şi nedeterminat, ci numai pentru τόρνα[1] (ca şi pentru un eventual τόρνα[3])” (Coseriu 1983: 22–23). Despre cele trei *torna*, vezi în continuare.

BDD-A15227 © 2001-2002 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-27 05:57:16 UTC)

către παρεπόμενοι καὶ ὁρώντες (de către camarazii *care mergeau în urma lui şi au văzut* dezechilibrarea animalului şi a încărcăturii ce o purta), pentru ca acesta să se întoarcă (εἰς τοὐπίσω τραπέσθαι) (*torna[1]*) [49]; b) cuvântul recunoscut şi înţeles mai întâi de către πολλοί, adică de către *mulţime*[50], care părea să însemne un *semnal de fugă*: φυγὴν ἐδόκει δηλοῦν (după cum rezultă din *Strategicon*-ul lui Mauricius, unde *torna* apare ca termen militar de comandă)[51] (*torna [2]*); c) cuvântul pe care soldaţii şi-l strigau *unii altora* ἄλλως ἄλλῳ (*torna [3]*): abia aici Theophylactus dă forma τόρνα, despre care spune că era ἐπιχωρίῳ τε γλώττῃ „în limba locului", adică în limba locală a soldaţilor[52], şi îi atribuie acelaşi înţeles ca lui *torna [1]*: εἰς τοὐπίσω τραπέσθαι „să se întoarcă".

Incidentul descris de Theophylactus decurge în două faze.

Prima fază „constă în relaţionarea unui cuvânt din limba comună a soldaţilor cu o expresie specializată din limbajul militar bizantin"[53]; e vorba de „o confuzie între un cuvânt din limba comună (τόρνα[1]) şi o expresie specializată a limbajului militar bizantin-latin (τόρνα[2])"[54]. Într-adevăr, cuvântul strigat de însoţitorii camaradului nu era termenul militar de comandă τόρνα, neavând acest conţinut. Nonidentitatea de conţinut dintre τόρνα[1] şi τόρνα[2] rezultă din înţelesul pe care îl avea *torna* ca termen militar de comandă în armata bizantină, aşa cum reiese din *Strategicon*-ul lui Mauricius (secolul al VI-lea).

E. Coşeriu arată, însă, că la Mauricius *torna* (termen de comandă folosit de cavalerie, nu de infanterie) nu înseamnă «a se retrage; retragerea» (acesta e *cede*), nici «a se întoarce; întoarcerea» (acesta e *transforma*) şi nici «a reveni pe poziţia iniţială» (acesta e *reverte* sau *redi*), ci înseamnă exclusiv «a schimba direcţia de marş (pentru a avansa din nou împotriva duşmanului)». Theophylactus descrie expediţia în plină desfăşurare a armatei lui Comentiolus, care înainta împotriva duşmanului[55] şi, în situaţia dată, *torna* nu putea să fie decât „un ordin de retragere

[49] La Petre Ş. Năsturel: „cuvântul întrebuinţat de însoţitorii stăpânului catârului" (Năsturel 1956: 181); „din povestirea lui Teofilact reiese limpede că cuvântul spus catârgiului însemna «a se întoarce», dar că la urechile oştenilor a sunat cam alături [...], că, aşa cum ei l-au prins, el însemna aproape acelaşi lucru [...] şi era parcă un semnal de fugă" (Năsturel 1956: 185).

[50] La Petre Ş. Năsturel: cuvântul „pe care oştenii şi-au închipuit că-l aud", „aşa cum l-au înţeles ostaşii" (Năsturel 1956: 181).

[51] *Torna* „la urechile şi în gura oştenilor apărea, cum dovedeşte *Strategikon*-ul, ca un cuvânt ostăşesc de poruncă" (Năsturel 1956: 185).

[52] „ ἐπιχώριος γλῶσσα (der Soldaten)" (Coseriu 1983: 22).

[53] Coseriu 1983: 25.

[54] Coseriu 1983: 26.

[55] „Comentiolus aranjă armata şi [...] o lăsă să înainteze", Theophylactus II, 15 (citat după FHDR 1970: 539).

BDD-A15227 © 2001-2002 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-27 05:57:16 UTC)

greşit formulat, căci pentru aceasta ar fi fost de aşteptat *cede*. De aceea nici soldaţii nu rămân mult timp în confuzie cu acest termen de comandă”[56].

În **faza a doua** soldaţii îşi dau seama că nu poate fi termenul de comandă *torna*: „Pentru o clipă soldaţii recunosc în τόρνα[1] termenul de comandă τόρνα şi sunt derutaţi, pentru că este nepotrivit situaţiei. Însă imediat după aceea ei îşi dau seama că nu poate fi acest termen de comandă, că e vorba de o expresie din limba comună, şi îşi strigă ἄλλος ἄλλῳ [unii altora] **nu** termenul de comandă – cum cred Iorga şi Năsturel –, ci «τόρνα, τόρνα» cu înţelesul «εἰς τοὐπίσω τραπέσθαι» [să se întoarcă înapoi] şi anume tot ἐπιχωρίῳ τε γλώττῃ [în limba locului]”[57].

„Adevărata confuzie are loc, deci – după încurcătura de moment determinată de raportarea la termenul de comandă τόρνα –, nu între τόρνα[1] şi τόρνα[2], ci între τόρνα[1] şi τόρνα[3]. Şi ea priveşte nu *înţelesul* (aceste cuvinte înseamnă pentru Theophylactus exact acelaşi lucru), ci *sensul* actelor de vorbire respective: o solicitare adresată **unuia** (unei persoane) cu un anumit scop („întoarce-te ca să îndrepţi povara de pe animal”) este înţeleasă greşit ca solicitare către **toţi** şi cu un alt scop (fuga) şi, în această formă („înapoi! înapoi!”), e preluată şi transmisă mai departe”[58].

Rezultă din interpretarea textului lui Theophilactus de către E. Coşeriu că întreaga armată a lui Comentiolus vorbea limba locului, fiind alcătuită din localnici, adică din populaţia locală romanizată din Haemus în secolul al VI-lea.

Pentru I. Fischer (1985), textele celor doi cronicari bizantini, Theophylactus şi Theophanes, la care apar *torna, torna, fratre,* dovedesc faptul că „pe teritoriul fostelor provincii, latina devenise limba maternă a locuitorilor”[59].

Într-un articol din 1992, bizantinologul rus A. B. Černjak readuce în discuţie aspectele de ordin istoric legate de *torna, torna, fratre*, considerând că cele de ordin lingvistic – sensul lui *torna* şi funcţia lui în textul lui Theophylactus; semnificaţia expresiei *epihorios glossa* la acelaşi autor, prin care se înţelege „limba locului”, nu „limba latină în general” – au fost lămurite de E. Coşeriu pe baza analizei textuale.

Deoarece E. Coşeriu (1983) nu menţionase expunerea cu caracter de sinteză din 1976 a lui H. Mihăescu, A. B. Černjak se referă la contribuţia bizantinologului român, rezumându-i opiniile privind aspectele de ordin istoric la două puncte: a) armata bizantină era tot timpul în mişcare, aşa că prezenţa soldaţilor care vorbeau latina în Tracia nu spune nimic despre romanizarea acestei provincii; b) existenţa

[56] Coseriu 1983: 26. Theophylactus însuşi vede în *torna* mai degrabă un cuvânt din limba comună a soldaţilor decât un termen de comandă, „căci termenul de comandă apare la el în faza de mijloc, tranzitorie, a neînţelegirii şi, în plus, numai ca un cuvânt înţeles astfel la început şi nu ca un cuvânt spus cu adevărat” (*ibid.*).

[57] Coseriu 1983: 26–27.

[58] Coseriu 1983: 27

[59] Fischer 1985: 22. „Discuţia asupra presupusului caracter românesc al frazei este oţioasă; corectat sau nu, textul este *latin* şi întâmplarea relatată ar fi putut avea loc pe tot cuprinsul Imperiului” (*ibidem*).

BDD-A15227 © 2001-2002 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-27 05:57:16 UTC)

pe teritoriul Traciei a unei populații romanizate e puțin probabilă din cauza numărului decisiv mai mare al inscripțiilor greceşti în raport cu cele latineşti. Reamintim aici faptul că pentru H. Mihăescu e vorba de traci neromanizați, care au fost apoi asimilați de slavi.

În legătură cu punctul **a**, A. B. Černjak se declară de acord cu punctul de vedere, ignorat de H. Mihăescu (1976), pe care îl exprimase Petre Ş. Năsturel (1956), la care aderase I. Glodariu (1964), cu privire la τοῦλδον – trupele auxiliare formate din localnici, care slujeau în convoaiele militare de care –, transportul fiind una din îndeletnicirile tradiționale ale localnicilor. Chiar Theophylactus spune că generalul Comentiolus şi-a recrutat armata la fața locului, în Anchialos (Tracia)[60], fiind vorba de o armată regională ordinară (de rând); el nu a adus în Tracia armată din altă parte[61]. Din cei 10000 de oameni care alcătuiau această armată, 4000 erau necombatanți, fiind puşi să păzească bagajele şi tabăra[62]. „Element străin, nebalcanic în această armată puteau să fie numai oştenii din garda personală a lui Comentiolus, al căror număr era nesemnificativ”[63]. Rezultă că întreaga armată era formată din localnici: „strigătul transportatorilor l-a reluat întreaga armată bizantină, la care se şi referă de fapt cuvintele ἐπιχωρίῳ τε γλώττῃ ale lui Theophilactus, deci ea [armata bizantină] era, de asemenea, formată din localnici”[64].

În legătură cu punctul **b**, A. B. Černjak arată că mențiuni despre limba tracă există în documente numai până în secolul al IV-lea; în secolul al VI-lea, puținele semnalări despre această limbă provin exclusiv din Palestina (unde pe alocuri mai existau comunități ale călugărilor traci, care slujeau, după tradiție, în limba maternă)[65]. În Tracia propriu-zisă, tracii s-au romanizat „probabil datorită faptului că serviciul militar aproape că devenise ocupația principală permanentă a populației rurale, jefuită la nesfârşit de incursiunile barbarilor”[66].

„Limba locului” era *romanica balcanică*. În sprijinul acestei opinii A. B. Černjak menționează faptul că în repovestirea lui Theophanes Confessor apare încă un cuvânt romanic: φράτρε sau φράτερ, care aparține chiar cronicarului bizantin, acesta bazându-se „pe propria experiență”. Theophanes, care în tinerețe (până la

[60] Localitatea Anchialos (azi Pomorje) se afla pe malul Mării Negre, în nordul Traciei; cf. Mihăescu 1978: 365 şi harta VI.

[61] Cf. Černjak 1992: 100.

[62] „Numărul luptătorilor era de şase mii, căci patru mii erau nefolositori pentru luptă; pe aceştia din urmă comandantul îi puse să păzească bagajele şi tabăra”, Theophylactus, II, 10 (FDHR 1970: 535).

[63] Černjak 1992: 100.

[64] *Ibidem*: „Tracia furniza de multă vreme imperiului soldați excelenți”. Cf., în acelaşi sens, Philippide 1925: 508 („înainte de anul 600 grosul armatelor bizantine era format din barbari mercenari şi din populația romanică a Peninsulei Balcanice”) şi interpretarea dată de E. Coşeriu textului lui Theophylactus (vezi *supra*, p. 241–244).

[65] Černjak 1992: 101.

[66] *Ibidem*.

BDD-A15227 © 2001-2002 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-27 05:57:16 UTC)

anul 780) a trăit la Constantinopol, a recunoscut în „romanicii-ciobani ce veneau în capitală să vândă brânză şi produse din lână [...] pe urmaşii soldaţilor lui Theophylactus”[67]. A. B. Černjak susţine, aşadar, continuitatea de vieţuire a populaţiei locale romanizate. În felul acesta, el e împotriva direcţiei inaugurate de C. Jireček (1893), înscriindu-se în direcţia ilustrată de Iorga (1905), Philippide (1925), Năsturel (1956), Rosetti (1960), Glodariu (1964), Coseriu (1983), Fischer (1985) şi de alţii.

Şi Nicolae-Şerban Tanaşoca (1993) relevă faptul că generalul Comentiolus, el însuşi trac romanizat, îşi recrutase armata la faţa locului. Având în vedere faptul că, cu câteva secole mai târziu, „sursele bizantine atestă prezenţa în aceeaşi regiune a păstorilor valahi, care vorbesc un dialect al românei”, *torna, torna, fratre* este o mărturie „nu numai a vechimii, ci şi a continuităţii romanităţii balcanice”[68].

*

Într-o notă pusă la sfârşitul articolului său, în care s-a ocupat „exclusiv de interpretarea exactă a textului lui Theophylactus”, E. Coşeriu afirmă că nu e de acord cu „traducerea” de către cronicarul bizantin a lui τόρνα[1] (strigătul adresat de către camarazi stăpânului animalului de povară): εἰς τοὐπίσω τραπέσθαι „să se întoarcă” şi consideră că „stăpânului animalului i s-a strigat nu «întoarce-te!», ci cu totul altceva”[69], fără să precizeze ce anume.

Ce i-au strigat catârgiului însoţitorii care veneau în urma lui?

La un alt înţeles al lui *torna* – strigătul adresat catârgiului de către însoţitorii care veneau în urma lui şi au văzut că povara de pe catâr s-a dezechilibrat – s-a gândit cel dintâi Per. Papahagi (1925). Întemeiat pe înţelesul pe care lat. *tornare* îl are până astăzi în aromână (ar. *tornu, turnare*) „a (se) răsturna” (alături de cel de „a (se) întoarce, a reveni”)[70], autorul conchide: „Nu încape îndoială că idiomul vorbit

[67] *Ibidem*. Cf., în acest sens, Coteanu 1981: 76 („subliniem ca şi A. Philippide prezenţa lui *fratre* la Theophanes, căci, aşa cum s-a mai spus, acest cuvânt nu avea ce să caute într-o comandă militară [...], fie că a fost într-adevăr pronunţat, fie că este un adaus al lui Theophanes ca să dea mai multă autenticitate relatării [...]. De altminteri, din secolul următor, se vorbeşte din ce în ce mai des despre *vlahi* în Peninsula Balcanică, fapt care concordă cu relatările celor doi cronicari bizantini”).

[68] Tanaşoca 1993: 267. Autorul menţionează poziţia lui I. Fischer şi a altora înaintea acestuia, care au văzut în textele celor doi istoriografi bizantini o dovadă a existenţei „în secolul al VI-lea a unei romanităţi balcanice, a cărei limbă «maternă» şi «locală», limba latină a epocii, nu devenise încă, desigur, în evoluţia sa, o limbă romanică nouă, româna” (Tanaşoca 1993: 266).

[69] Coseriu 1983: 27, 19. Autorul şi-a propus să demonstreze altădată acest lucru „pe baza descrierii aceleiaşi întâmplări de către Theophanes” (*ibid*.).

[70] Cf. Papahagi 1925:189. Autorul dă mai multe exemple, din care rezultă că *mula toarnă* „catârul răstoarnă (povara, încărcătura)” se spune în mod curent în aromână. Cf., în acelaşi sens, DDA s. v *tornu*.

BDD-A15227 © 2001-2002 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-27 05:57:16 UTC)

de soldaţii şi de catârgiii generalilor Martin şi Comentiolus la anul 579 [sic] după Hr. era dialectul macedoromân de mai târziu"[71].

Constatarea făcută de Per. Papahagi nu a prea fost luată în seamă. Cei care s-au referit la aromână, precum Petre Ş. Năsturel (1956) şi, înaintea acestuia, G. Popa-Lisseanu (1940), au avut în vedere sensul „a se întoarce" pe care *turnare* îl are în aromână şi îl avea şi în vechea dacoromână[72].

Cel care a luat în considerare sensul „a răsturna" al arom. *turnare* a fost I. Glodariu (1964); autorul se baza pe recentul apărut, la acea dată, *Dicţionar al dialectului aromân* (Bucureşti, 1963) al lui Tache Papahagi[73], fără să facă referire la lucrarea din 1925 a lui Per. Papahagi[74]: „revenind la cei doi cronicari bizantini, vedem că unul ne spune de catâr că şi-a «răsturnat povara» (παραπέρριψε φόρτον) [Theophylactus], iar celălalt că şi-a «sucit povara» (φόρτον διαστρέψαντος) [Theophanes]. Ştiind apoi că *tornu* din aromână îşi are originea în latinescul *torno,-are*, care înseamnă tocmai *a învârti* (şi nu a întoarce), nu e mai probabil ca sensul cuvântului strigat în noapte ce aduce bine cu τόρνα să fi fost tocmai cel amintit? Admiţând aceasta, ar însemna că însoţitorul catârgiului i-a strigat acestuia din urmă făcându-l atent că *animalul răstoarnă povara* [subl.n]. [...] însoţitorul catârgiului i-a strigat acestuia că *povara se răstoarnă*"[75] [subl. n.].

Trebuie să spunem în legătură cu cele de mai sus că sensul „răstoarnă" (ca, de altfel, şi cel de „întoarce-te", fapt deja semnalat) al lui *torna* se poate explica la fel bine prin aromână, ca şi prin dacoromână. Avem în vedere înţelesurile pe care *torna* le are dialectal până azi în dacoromână; *turna* e atestat regional cu sensul „a răsturna": *izbuti să-l îndoiască oleacă şi mai să-l toarne jos*, ca şi cu sensul „a doborî, a trânti": *l-am şi turnat la pământ; în pământ că mi-l turna*; *se «toarnă» oaia la pământ... se tunde după cum se ştie*[76].

Ţinând seamă de asemenea exemple, considerăm că sensurile arom. *tornu, turnare* nu pot fi aduse ca argument că „din punct de vedere semantic, există şi

[71] Papahagi 1925: 190.

[72] Acest lucru îl observase deja O. Densusianu: rom. *turnare* cu sensul „a întoarce" apare în limba veche şi în aromână („v. rom. şi mr. cunosc acest verb chiar cu sensul dat de Teofan", Densusianu 1901: 390).

[73] „Un alt sens al cuvântului strigat de însoţitorul catârgiului, asemănător cu τόρνα, găsit în aromână, ni se pare însă, dacă nu mai bun, cel puţin tot atât de vrednic de luat în seamă" (Glodariu 1964: 487). Autorul menţionează sensul «răstoarnă», după care citează din DDA, s. v. *tornu*: „*múla toárnă* (catârul răstoarnă: una din cele două poveri încărcate pe catâr se lasă mai jos şi stă să răstoarne samarul cu întreaga lui încărcătură)".

[74] H. Mihăescu menţionează articolul lui Per. Papahagi din 1925, fără să-l comenteze: „Pericle Papahagi a încercat să demonstreze că celebrele cuvinte s-ar explica mai bine prin dialectul macedoromân" (Mihăescu 1976: 28).

[75] Glodariu 1964: 487. „E posibil, ba chiar foarte firesc, ca τόρνα să fi avut pe atunci, ca şi azi în aromână, ambele sensuri: «întoarce-te» şi «(catârul) răstoarnă (povara)»" (*ibid*.).

[76] Cf. DLR 1983: 738–739 (s. v. *turná*).

BDD-A15227 © 2001-2002 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-27 05:57:16 UTC)

diferenţe care urcă cu siguranţă la perioada de formare a limbii noastre”[77], aşa cum afirmă Per. Papahagi: „Sensul cuvântului *tornu, turnare*, dat răsturnării încărcăturii de către un animal de povară, constituie, după părerea noastră, un exemplu eclatant al diferenţei semantice pe care anumite cuvinte o prezintă în dialectele dacoromâne şi macedoromâne”[78].

De asemenea, nu se poate susţine, cum crede I. Glodariu, că expresia *torna, torna, fratre* aparţine limbii vorbite în Peninsula Balcanică „din care s-au dezvoltat mai târziu, în contact cu altele, dialectele vorbite de aromâni, meglenoromâni şi istroromâni”[79] şi nici că limba la care se referă Theophylactus şi Theophanes era aromâna, cum consideră I. Coteanu.

Atestarea timpurie (secolele VIII–X) a aromânilor în ţinuturile pe care le locuiesc astăzi e adusă de I. Coteanu (1969) ca argument în sprijinul opiniei sale că prin „limba ţării”, „limba părintească” trebuie să înţelegem aromâna: „Fiind vorba de armata bizantină în acţiune în sudul Dunării, s-ar putea considera cu aceleaşi şanse de a corespunde adevărului ca şi celelalte atestări că, şi de data aceasta, avem în faţă pe aromâni şi că proba de limbă amintită era chiar aromâna”[80]. Într-o lucrare ulterioară, I. Coteanu, (1981) nu mai face această precizare, raliindu-se „la părerea celor care au văzut în *torna, torna, fratre*! prima mostră de limbă română”[81].

Rezultă din expunerea de faţă, în care am prezentat opiniile exprimate până în prezent, că ***torna, torna, fratre*** *probează existenţa populaţiei romanizate în Peninsula Balcanică în secolul al VI-lea şi că prin „limba locului”, „limba părintească” se înţelege limba vorbită de această populaţie, adică* ***romanica balcanică***, *aşa cum a fost numită de unii învăţaţi, sau* ***romanica răsăriteană****, din care provine limba română.*

Termenul *romanică balcanică* apare pentru prima dată la Ovid Densusianu (1901), autorul desemnând prin el „epoca cea mai veche a formării limbii române”, ajungând până în secolul al VI-lea[82]. Considerând că, după secolul al IV-lea, „latina vulgară şi-a pierdut unitatea, fărâmiţându-se în limbile ce aveau să devină limbile romanice de astăzi”[83] şi că „epoca română comună începe, aşadar, în

[77] Papahagi 1925: 190.

[78] Papahagi 1925:191. Autorul consideră chiar că, „din acest punct de vedere, cuvântul *tornu, turnare* este o dovadă că limba română s-a format şi în Balcani, pe când lipsa acestei accepţiuni [«a răsturna»] a cuvântului *turnare* în dacoromână dovedeşte continuitatea dacoromânilor în Dacia Traiană” (*ibid*.). După cum s-a văzut, *turnare* are şi în dacoromână sensul „a răsturna”.

[79] Glodariu 1964: 487.

[80] Coteanu 1969: 21–22. Cf. şi Lazarou 1986:110–111, care prezintă punctele de vedere susţinute de Per. Papahagi şi I. Coteanu.

[81] Coteanu 1981: 75–76.

[82] Cf. Densusianu 1901: 236. „Nu există nici o îndoială că romanica din Peninsula Balcanică a prezentat încă din primele secole ale erei noastre câteva trăsături caracteristice” (Densusianu 1901:234).

[83] Rosetti 1986: 322.

BDD-A15227 © 2001-2002 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-27 05:57:16 UTC)

secolul al VII-lea"[84], faza numită de Ovid Densusianu *romanica balcanică* s-ar plasa în secolele V–VI[85]. Cel care delimitează clar *romanica balcanică*, plasând-o în perioada latinei târzii, premergătoare românei comune, este Em. Vasiliu (1968): „Prin romanică balcanică înțelegem un stadiu de limbă imediat precedent constituirii idiomurilor romanice din Balcani (inclusiv dialectele dacoromâne). Am folosit acest termen pentru acuratețe terminologică: există o serie de particularități fonetice (şi fonologice) ale limbii latine târzii care explică faptele de limbă română. [...]. Pe baza cercetării faptelor de limbă română, am ajuns uneori la concluzia că trebuie admisă ipoteza că unele schimbări fonetice sunt anterioare românei comune"[86]. Pentru secolul al VI-lea, când s-a rostit *torna, torna*, A. B Černjak foloseşte, de asemenea, termenul de *romanică balcanică* (cf. *supra*), fără să plaseze în timp perioada la care se referă termenul[87].

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

Beševliev 1964 = V. Beševliev, *Über manche ältere Theorien von der Romanisierung der Thraker*, în „Etudes Balkaniques", I, 1964, p. 147-158.

Brătianu 1942 = G. I. Brătianu, *Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain*, Bucureşti, 1942.

Budinszky 1881 = A. Budinszky, *Die Ausbreitung der lateinischen Sprache über Italien und Provinzen des Römischen Reiches*, Berlin, 1881.

[84] *Ibid*.

[85] „Aşadar, începând cu secolul al V-lea, latina din provinciile dunărene îşi conturează trăsăturile proprii, dezvoltându-se în mod independent de celelalte limbi romanice, chiar şi de acelea cu care formase odinioară grupul apenino-balcanic al limbilor romanice" (Rosetti 1986: 322). Ocupându-se de periodizarea limbii române, I. Coteanu (1981) delimitează „perioada (traco-) daco-romanică (din secolul al II-lea şi chiar mai înainte până în secolele VI–VII), pe care o putem împărți în două: a) până în secolele III–IV şi b) până în secolele VI–VII" (Coteanu 1981: 58). Perioada care ne interesează ar fi cea de sub **b**, care începe după secolul al V-lea şi durează până în secolele VI–VII, adică se plasează aproximativ în secolele V–VI.

[86] Vasiliu 1968: 23–24. „Pentru a nu angaja în acest fel (sau a angaja cât mai puțin) cronologia schimbărilor fonetice ale întregului domeniu romanic, am atribuit aceste schimbări preromâne comune unui stadiu ipotetic «romanic balcanic»" (Vasiliu 1968: 24). În tratatul de istorie a limbii române elaborat de Academia Română (1969) se consideră că limba latină din Imperiul Roman de Răsărit „a început în jurul secolului al V-lea să se deosebească de latina din Apus" (ILR 1968: 15) şi că „în perioada dintre secolele al V-lea şi al VIII-lea, limba română a trecut de la aspectul de latină târzie la cel de idiom neolatin" (*ibidem*). În cadrul acestei perioade (secolele V–VIII), numită română comună, se separă latina dunăreană, care este tratată aparte, fără să fie delimitată cronologic, şi care cuprinde schimbările produse propriu-zis înainte de româna comună. În *Latina dunăreană* (1985), I. Fischer tratează particularitățile care preced „dezagregarea unității limbii latine", produsă după secolul al VI-lea (cf. Fischer 1985: 7). Precedând româna comuna, ca fază a latinei târzii vorbite în Imperiul Roman de Răsărit, perioada numită *latina dunăreană* ar corespunde perioadei numite de alții romanica balcanică, cei doi termeni fiind oarecum sinonimi.

[87] Černjak 1992: 101 („în Tracia însăşi locul ei [al limbii trace] îl luase deja, după cum am văzut, romanica balcanică").

BDD-A15227 © 2001-2002 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-27 05:57:16 UTC)

Černjak 1992 = A. B. Černjak, *Vizantijskie svidetel'stva o romanskom (romanizirovannom) naselenii Balkan V–VII vv.,* în „Vizantinskij vremmenik", LIII, Moscova, 1992, p. 97–105.

Coseriu 1983 = E. Coseriu, ***Theophylactus**, II, 15. Ein Beitrag zur Deutung von τόρνα, τόρνα, φράτρε*, în „Analele ştiinţifice ale Universităţii «Al. I. Cuza»" (serie nouă), Secţiunea III, e. Lingvistică, XXVIII–XXIX, Iaşi, 1982–1983, p. 21–27.

Coteanu 1969 = I. Coteanu, *Morfologia numelui în protoromână* (*româna comună*), Bucureşti, 1969.

Coteanu 1981 = Ion Coteanu, *Structura şi evoluţia limbii române*, Bucureşti, 1981.

DDA = Tache Papahagi, *Dicţionarul dialectului aromân*, *general şi etimologic*, ediţia a II-a, Bucureşti, 1974.

Densusianu 1901 = Ovide Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, I, Paris, 1901.

DLR 1983 = Academia Română, *Dicţionarul limbii române (DLR)*, serie nouă, redactori responsabili: Iorgu Iordan, Alexandru Graur, Ion Coteanu, tomul XI, partea a 3-a, litera T (*tocană–twist*), Bucureşti, 1983.

Dölger 1940 = F. Dölger, *Die „Familie" der Könige im Mittelalter*, în „Historisches Jahrbuch", 1940, p. 397–420.

FHDR 1970 = *Fontes historiae dacoromanae* (*Izvoarele istoriei României*), II, publ. de Haralambie Mihăescu, Gh. Ştefan, Radu Hâncu, Bucureşti, 1970.

Fischer 1985 = I. Fischer, *Latina dunăreană*, Bucureşti, 1985.

Glodariu 1964 = I. Glodariu, *În legătură cu «torna, torna, fratre»*, în „Acta Musei Napocensis", I, Cluj, 1964, p. 483–487.

Gyóni 1942 = M. Gyóni, *Az állitólagos legrégibb román nyelvemlék* (= Das angeblich älteste rumänische Sprachdenkmal) în „Egyetemes Philologiai Közlöny (Archivum Philologicum)", LXVI, 1942, p. 1–11.

Hasdeu 1892 = B. P. Hasdeu, *Strat şi substrat. Genealogia popoarelor balcanice*, în „Analele Academiei Române. Memoriile secţiunii literare", XIV, Bucureşti, 1892.

ILR 1969 = Academia Română, *Istoria limbii române*, II, Bucureşti, 1969.

Iorga 1905 = N. Iorga, *Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen,* I, Gotha, 1905.

Iorga 1936 = N. Iorga, *Istoria românilor*, II, Bucureşti, 1936. *Istoria României*, I, Bucureşti, 1960.

Ivănescu 1980 = G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iaşi, 1980.

Jireček 1876 = C. Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, Praga, 1876.

Jireček 1893 = C. Jireček, *Über die Vlachen von Moglena*, în „Anchiv für slavische Philologie", XV, Berlin, 1893.

Jireček 1901 = C. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, I, Viena, 1901.

Jung 1881 = J. Jung, *Die romanischen Landschaften des römischen Reiches*, Innsbruck, 1881.

Keramopoullos 1939 = Α. Κεραμόπουλλου, Τὶ εἶναι οἱ Κουτσόβλαχοι [= Cine sunt aromânii], Atena, 1939.

Kolias 1938 = G. Kolias, Τόρνα, ἐπιχώριος γλῶσσα, în „Επετηρίς Ἑταιρίας Βυζαντινῶν Σπουδῶν", XIV, Atena, 1938, p. 294–299.

Lazarou 1986 = Achille G. Lazarou, *L'aroumain et ses rapports avec le grec*, Salonic, 1986.

Lisseanu 1940 = G. Popa-Lisseanu, *Limba română în izvoarele istorice medievale,* în „Analele Academiei Române. Memoriile secţiunii literare", seria a III-a, IX, 1940.

Lot 1946 = F. Lot, *La langue de commandement dans les armées romaines et le cri de guerre français au Moyen Âge*, în vol. *Mémoires dédiés à la mémoire de Félix Grat*, I, Paris, 1946.

BDD-A15227 © 2001-2002 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-27 05:57:16 UTC)

Mihăescu 1976 = H. Mihăescu, *Torna, torna, fratre*, în „Byzantina", VIII, Salonic, 1976, p. 23–35.

Mihăescu 1978 = H.Mihăescu, *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*, Bucureşti–Paris, 1978.

Mihăescu 1993 = H. Mihăescu, *La romanité dans le sud-est de l'Europe*, Bucureşti, 1993.

Mócsy 1959 = A.Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannen-kriegen*, Budapesta, 1959.

Mutafčief 1932 = P. Mutafčief, *Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays danubiens*, Sofia, 1932.

Năsturel 1956 = Petre Ş. Năsturel, ***Torna, torna, fratre.*** *O problemă de istorie şi de lingvistică*, în „Studii de cercetări şi istorie veche", VII, Bucureşti, 1956, p. 179–186.

Năsturel 1966 = Petre Ş. Năsturel, *Quelques mots de plus à propos de «torna, torna» de Théophylacte et de «torna, torna, fratre» de Théophane*, în „Byzantinobulgarica", II, Sofia, 1966, p. 217–222.

Onciul 1885 = D. Onciul, *Teoria lui Roesler*, în „Convorbiri literare", XIX, Bucureşti, 1885.

Papahagi 1925 = P. Papahagi, *Quelques influences byzantines sur le macédo-roumain ou aroumain*, în „Revue historique du Sud-Est Européen", II, Bucureşti, 1925.

Philippide 1925 = Al. Philippide, *Originea românilor*, I, Iaşi, 1925.

Pić 1880 = J. L. Pić, *Über die Abstammung den Rumänen*, Leipzig, 1880.

Pop 1948 = Sever Pop, *Grammaire roumaine*, Berna, 1948.

Roesler 1871 = R. Roesler, *Romänische Studien*, Leipzig, 1871.

Rosetti 1960 = Al. Rosetti, *Despre* ***torna, torna, fratre***, în vol. *Omagiu lui Constantin Daicoviciu*, Bucureşti, 1960, p. 467–468.

Rosetti 1986 = Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, Bucureşti, 1986.

Russo 1912 = D. Russo, *Elenismul în România*, Bucureşti, 1912.

Sulzer 1781 = F. J. Sulzer, *Geschichte des transalpinischen Daciens*, II, Viena, 1781.

Şincai 1853 = G. Şincai, *Hronica românilor şi a mai multor neamuri*, I, Iaşi, 1853.

Tagliavini 1952 = C.Tagliavini, *Le origini delle lingue neolatine*, Bologna, 1952.

Tanaşoca 1993 = Nicolae-Şerban Tanaşoca, *«Torna, torna, fratre» et la romanité balkanique au VIe siècle*, în „Revue roumaine de linguistique", XXXVIII, Bucureşti, 1993, p. 265–267.

Thunmann 1774 = Johann Thunmann, *Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker*, 1. Theil, Leipzig, 1774, p. 169–366.

Tomaschek 1869 = W. Tomaschek, *Über Brumalia und Rosalia*, în „Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften", LX, Viena, 1869.

Vasiliu 1968 = Emanuel Vasiliu, *Fonologia istorică a dialectelor dacoromâne*, Bucureşti, 1968.

Vulpe 1938 = R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucureşti, 1938.

Xenopol 1885 = A. D. Xenopol, *Une énigme historique. Les Roumains au Moyen Âge*, Paris, 1885.

Xenopol 1888 = A. D. Xenopol, *Istoria românilor*, I, Iaşi, 1888.

Zilliacus 1935 = H. Zilliacus, *Zum Kampf der Weltsprachen im oströmischen Reich*, Helsinki, 1935.

BDD-A15227 © 2001-2002 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-27 05:57:16 UTC)

TORNA, TORNA, FRATRE

RÉSUMÉ

En soumettant à un minutieux examen critique – corroboré avec les résultats des recherches dues à d'autres savants – les passages des chroniqueurs byzantins Theophylactus et Theophanes contenant les célèbres mots *torna, torna, fratre*, l'auteur juge qu'on est en droit d'en conclure à l'existence de la romanité orientale au VIe siècle.

Universitatea Bucureşti
Facultatea de Litere

BDD-A15227 © 2001-2002 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-27 05:57:16 UTC)